

Periodizacija gospodarskih kretanja u Zadru u razdoblju između prvog i drugog svjetskog rata (1918. - 1943. god.)

BORIS JURIC

sveučilišni profesor (u mirovini)

Ul. Ivana Meštrovića 39c, Zadar

Tel +385 23 334 761

Hrvatska

BORIS JURIC

generalni direktor, Tankerkomerc d.d., Zadar

Obala kneza Trpimira 2

Tel +385 23 204 700, Fax +385 23 331 164

Hrvatska

Sažetak: U razdoblju između prvog i drugog svjetskog rata Zadar je - kako je poznato - bio pod vlašću Italije (1918. - 1943. god.), što je - uz ostalo - dovelo do specifičnog gospodarskog položaja toga Grada. Autori ovog priloga izvršili su pokušaj periodizacije gospodarskih kretanja u tadašnjem Zadru, a prije toga su prikazali širi državno-pravni i politički okvir, u kojemu se je kretala ekonomika "međuratnog Zadra". Pri tome su im, razumije se, u središtu promatranja bili socio-ekonomska struktura i ekonomski položaj Zadra, ali su u značajnoj mjeri morali uzimati u obzir kako društvene tako gospodarske osobitosti zadarske okolice. Na kraju su bili u prilici zaključiti da bi se periodizacija gospodarskih kretanja u "međuratnom Zadru" mogla prikazati ovako: 1. faza (1918 - 1920. god.): Gospodarstvo u poslijeratnim uvjetima (tj. do sklapanja Rapallskog ugovora). - 2. faza (od približno 1921. do približno 1925. god.): Depresija (= oštriji problemi u gospodarskoj aktivnosti). - 3. faza (od približno 1925. do približno 1930. god.): Od oživljavanja do krize. - 4. faza (od približno 1931. do približno 1935. god.): Od krize do oživljavanja. - 5. faza: (približno od 1935. do približno 1939. god.): Recesija (= blaži problemi u gospodarskoj aktivnosti). - 6. faza (1939 - 1943. god.): Gospodarstvo uoči rata i u ratnim uvjetima. Pri tome su u određenim intervalima kod nekih gospodarskih grana kao što su - npr. - industrija likera, građevinarstvo, promet..., vidljivi također elementi poleta. Daljnja proučavanja povijesti Zadra između prvog i drugog svjetskog rata, posebno daljnja proučavanja socio-ekonomike toga Grada u naznačenom vremenskom rasponu, potvrdit će, dopuniti ili izmijeniti tu šesterodiobu. Autori su primijenili tzv. "socio-ekonomski pristup", čiji je utemeljitelj Max Weber a čiji pristup zagovara pored ostalog ove stavove: da je potreban višestrani pristup ekonomskim problemima; da su granice između ekonomije i drugih društvenih djelatnosti otvorene; da se moraju uvažavati kompleksnosti odnosno specifičnosti društvenih pojava i procesa (a to je u slučaju "međuratnog Zadra" prije svega njegov državno-pravni položaj).

Ključne riječi: Zadar, razdoblje između Prvog i Drugog svjetskog rata, periodizacija gospodarskih kretanja, socio-ekonomika

1 Uvod

Državno-pravni i politički okvir u kojemu je djelovala ekonomika "međuratnog Zadra" zasnivao se je velikim dijelom na različitim sporazumima, sklopljenim između stare Jugoslavije i Italije (prvenstveno su to bili: Rapallski ugovor¹; Santamargeritske konvencije²; Nettunske konvencije...³).

Za označeno razdoblje može se prihvatiti sintagma da je Zadar «grad na granici». «Odnosi grada i prostora njegove gravitacije složeni su, reverzibilni, sudbinski neraskidivi i povijesno kontinuirani. Grad je izrastao iz svoje okolice u dugom procesu koncentracije stanovništva, zgrada, funkcija i gospodarskih aktivnosti. Suvremeni grad, za razliku od srednjovjekovnog grada, čini otvorenu i dinamičku strukturu, koja mijenjajući sebe, neprekidno mijenja svoj okolni prostor, uvjete života i rada ljudi, njihove navike, aspiracije i ponašanja... Međutim, grad isto tako bitno ovisi o svojoj okolici. On crpi iz nje životne sokove, stanovništvo, prirodne resurse i rezultate ljudskog rada i u sve većoj mjeri s njima upravlja...» (Pasarić, 1996, str. 158.) Svaki grad funkcionira tako da nudi svom okružju na relativno malom prostoru niz usluga te tako funkcionira kao čvor u kojemu se križaju raznorodni interesi cijele regije. Tu se vidi pokretačka snaga ljudskog susretanja koju čine potrebe, te potrebe prerastaju u funkcije, funkcije pak u organizacije.

Kao logičan rezultat državno-pravnog rješenja «zadarskog pitanja» između dva rata slijedilo je odumiranje jednog dijela gradskih funkcija, među njima djelomično i ekonomskih. Velikim je dijelom razbijena funkcionalna međuzavisnost, koja bi nužno morala egzistirati između grada i okolice. Zadarska je industrija izgubila vezu sa svojom sirovinskom podlogom (npr. industrija likera je do sredine 20-ih godina imala problema s nabavom maraske iz okolice...), a također je izgubila mnogobrojna tržišta koja je bila osvojila do 1914. god. ("Tvornice maraskina bile su bitni segment zadarskog gospodarstva." - Bralić, 2010, str. 179.) S druge strane, pojavio se jedan broj novih industrija (za preradu duhana, tekstilna), ali je i njima veliki problem bila realizacija. Industriju, saobraćaj, pomorsku privredu, robni promet i turizam nisu mogle bitno stimulirati razne mjere kao što su «porto franco», ekonomsko-pravni režim pograničnog prometa s jugoslavenskom zonom, položaj

¹ Rapallski ugovor je sporazum o razgraničenju sklopljen u Rapallu 12. studenoga 1920. god. između državne delegacije Italije (Giolitti, Sforza, Bonomi) i delegacije Kraljevine SHS (Vesnić, Trumbić, Stojanović). Tim je ugovorom trebalo riješiti sporna teritorijalna pitanja između dviju država koja su se pojavila nakon završetka prvog svjetskog rata. Talijanska delegacija je bila u ugodnijem položaju, oslanjajući se na Londonski pakt iz 1915. god. (Sile Antante su tim paktom Italiji obećale da će za ulazak u rat na njihovoj strani dobiti - povrh ostalog - i velike dijelove hrvatskog teritorija. Ipak, nakon završetka prvog svjetskog rata Italija nije mogla ostvariti u cjelini klauzule Londonskog pakta, prvenstveno zbog otpora tadašnjeg predsjednika SAD T. W. Wilsona.) Na koncu Italiji su citiranim Rapallskim ugovorom - pored ostalog - pripali Istra (osim Kastva), Zadar s okolicom, te otoci Cres, Lošinj, Lastovo i Palagruža... O Zadru Rapallski ugovor navodi: Zadar s teritorijem čiji opis slijedi, priznaje se kao sastavni dio Kraljevine Italije. Naime, teritorij Zadra pod talijanskim suverenitetom, obuhvaća grad i porezne općine (odlomke): Arbanasi (Borgo Erizzo), Crno (Cerno), Bokanjac (Boccagnazzo) i dio porezne općine (odlomka) Diklo. Dodajmo još kako je Rapallskim ugovorom bilo predviđeno da se osnuje zasebna "Riječka država". To iz više razloga nije realizirano, pa je početkom 1924. god. Kraljevina SHS potpisala tzv. Rimski pakt, kojim priznaje Italiji suverenitet nad Rijekom.

² Santamargaritske (ili Svetomargaretske) konvencije bile su zaključene nakon kraćih pregovora vođenih u Santa Margheriti, a potpisane u Rimu 23. listopada 1922.; odnosile su se na pogranična pitanja zadarske komune, na evakuaciju talijanskih trupa, riječku luku, željezničku vezu Rijeke s jugoslavenskim zaleđem i predviđale osnivanje paritetne talijansko-jugoslavenske komisije, koja će prići, u prijateljskom duhu, primjeni odredaba Rapallskog ugovora... O Santamargeritskim konvencijama bit će govora u pogl. 2 Podrazdoblje 1918. - 1930, 2. faza - od Rapalla do 1925.

³ Nettunske konvencije su međudržavni sporazum između Kraljevine SHS i Italije potpisan u Nettunu (Nettuno) u kolovozu 1925. Tim sporazumom regulira se niz neriješenih pitanja iz jugoslavensko-talijanskih odnosa, i to većinom na štetu jugoslavenskih interesa. Talijanskim optantima u Dalmaciji bila je zagarantirana nesmetana upotreba talijanskog jezika u saobraćaju s jugoslavenskim sudskim i upravnim vlastima, dano im je pravo slobodne trgovine i kupovanja zemlje. Talijanski veleposjednici bili su izuzeti od primjena propisa agrarne reforme. Potpisan je sporazum o ribarenju u jugoslavenskim teritorijalnim vodama i smanjenju tranzitnih carina. Talijanski konzulati u Jugoslaviji dobili su specijalna prava itd. Zbog ovih ustupaka bez reciprociteta a u korist Italije nastao je otpor u narodu (naročito u Hrvatskoj) protiv ratifikacije potpisanih konvencija, pa su Nettunske konvencije ratificirane tek tri godine kasnije, u kolovozu 1928. - uz masovne demonstracije i proteste omladine. Nettunske konvencije odnose se najvećim dijelom na šira talijansko-jugoslavenska pitanja, potom na položaj Rijeke, ali ima i dijelova koji se konkretno tiču Zadra. (Npr.: izmjena pisama između vlade Kraljevine SHS i Kraljevine Italije u Nettunu u pogledu pravilnika potrebnog za primjenu nekih članova Konvencije o carinskom postupku i pograničnom prometu između Zadra i graničnih teritorija, potpisane u Rimu 23. X. 1922.; izmjena pisama između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije u Nettunu odnosno uvjerenja o porijeklu koja bi imala da izdaje Trgovačka komora u Zadru...)

dvovlasnika i sl. jer se radilo o mjerama koje su bile parcijalne. Pored toga na 57 km² površine, koliko je obuhvaćao Zadarski teritorij, nije se mogla razvijati neka jača poljogospodarstvo, izuzevši u minijaturnim okvirima stočarstvo, mljekarstvo, povrćarstvo i voćarstvo. Zadar je prema tome postao sa svojim «apsurdnim međama» "čudan grad"... (Rubić, 1964, str. 15.)

Treba međutim primijetiti kako enklava obvezno ne mora biti u gospodarski inferiornom položaju. Potsjetimo se prije svega da je enklava područje unutar neke države, narodnosti, jezika i sl. koje je odasvud opkoljeno tuđim elementom i na taj način odvojeno od svoje glavnine. S gledišta područja u koje je enklava uklopljena, ona je eksklava. Enklava koje su rezultat odgovarajućih državno-pravnih rješenja ima dosta. Primjer iz Europe je Gibraltar. Kako je poznato, to je britanski teritorij s istoimenim utvrđenim gradom na podnožju stjenovite uzvisine istog imena, u blizini južnog rta Pirinejskog poluotoka. Industrija Gibraltara namijenjena je regionalnim potrebama. Gibraltar je inače važno pomorsko-zrakoplovno uporište s (ratnom) lukom, arsenalom i aerodromom. Zračnim linijama povezan je npr. Londonom. Turizam je natprosječno razvijen. Sve u svemu, gospodarska razvijenost je visoka.

Do najnovijih vremena britanska krunska kolonija u jugoistočnoj Kini – Hong Kong – također je primjer enklave kojoj je takav državno-pravni položaj izvanredno pogodovao u smislu razvoja gospodarstva. Za razliku od po broju stanovnika patuljastog Gibraltara (32 000 st. u 1993. godini), Hong Kong je iste godine brojio čak 5 900 000 žitelja. U gospodarstvu Hong Konga svoje mjesto imaju i poljodjelstvo (riža), i ribarstvo, i rudarstvo, ali dominiraju brojne industrijske grane te odgovarajuće uslužne djelatnosti (gospodarske, negospodarske). Jedan je autor za "međuratni Zadar" upotrebio formulaciju "La Hongkong adriatica": "Per sopravvivere viene proclamata Porto Franco. Una Hongkong adriatica, insomma. In cui sbocciano e si moltiplicano tante iniziative commerciali ed industriali..." (Coen, 2000 b, str. 134.) Nadalje, imamo i primjer bivše portugalske prekomorske provincije na Južnokineskom moru, u području jugoistočne Kine - Macao. I tamo je gospodarstvo bilo vrlo dobro razvijeno (ribarstvo, brojne industrije, turizam...).

Ova tri primjera (a moglo bi se navesti još) potvrđuju da je politička izolacija određene enklave veliki nedostatak za njen ubrzaniji gospodarski razvoj, ali da taj nedostatak nije apsolutan. U slučaju Zadra, izgleda, do izražaja su (u međuratnom razdoblju) snažno djelovale slabe strane državno-pravnog razgraničenja, a nije (ili barem nije u dovoljnoj mjeri) uslijedilo «približavanje» i «križanje» gospodarskih struktura Zadra s jedne te okolice s druge strane, djelomično zbog toga što je gospodarstvo okolice velikim dijelom bilo prirodnog karaktera. Dakle, specifičan položaj Zadra ogledao se je također u specifičnim prilikama u njegovoj okolici, kako kopnenoj tako otočnoj.

Na temelju iznesenog mogli bismo ekonomsku povijest Zadra između dva rata podijeliti na šest faza, no prije navođenja i obrazloženja tih faza, svrhovito je potsjetiti kako će se tu raditi o **općoj** periodizaciji, tj. podjeli koja će promatrati gospodarstvo u cjelini. To je korisno naglasiti s obzirom da se može i treba vršiti periodizacija po pojedinim gospodarskim granama, a podjela kretanja u dotičnoj grani ne mora se poklapati s općom razdiobom.

Kao primjer jedne takve **granske** periodizacije⁴ može se navesti odgovarajuća razdioba koju je postavio Bralić (2010, str. 171 -183.)

Naglašavajući bitne aspekte poslovanja zadarskih proizvođača likera A. Bralić je pored ostalog izvršio odgovarajuću periodizaciju promatranog razdoblja, naime:

⁴ Niti periodizacija kretanja lučkog prometa (robnog!) ne bi se poklapala s periodizacijom na temelju **općih** gospodarskih kretanja. Taj je promet (u luci Zadar) npr. iznosio 1919. god. 42 084 tone. a 1938. god. 47 700 tona. U međuvremenu je izvanredno oscilirao: 1922. god. 14 031 tonu; 1925. god. s 30 711 tona bio je veći nego (pojedinačno gledano) u 1926, 1927. ili 1928. godini. Rekordna je godina - izgleda - bila 1937. - 62 374 tone. (Perićić, 1999, str. 146). Uz gornje pokazatelje treba napomenuti kako se podatci iz raznih izvora do određene razine mogu razlikovati. "K tomu" - primjećuje Perićić - "krijumčarska roba bila je, kažu, dominirajuća, pa stoga navedeni podaci nisu izraz pravog stanja lučkog robnog prometa onog doba..."

I. - Poteškoće pred zadarskom proizvodnjom maraskina:

- tijekom Prvoga svjetskog rata;
- neposredno prije i poslije Rapalla.

Bralić navodi: "Prvi svjetski rat teško je pogodio industriju maraskina u Zadru" (nestašica osnovnih sirovina - gubitak tržišta), "...a još veći problemi na tržištu nastali su neposredno nakon rata..."

II. - Prevladavanje problema (ali sa zaoštavanjem situacije u doba svjetske ekonomske krize 1929 - 1933. god.)

"...Upravo su navedeni problemi pokazali snagu zadarskog maraskina i njegove dobre reputacije. Unatoč svemu, zadarski je maraskino unatoč otežanim uvjetima u međuratnom razdoblju nalazio nove zadovoljne kupce koji su omogućavali održanje pa čak i širenje glasa o njegovoj kvaliteti. Upravo je maraskino omogućio mnogim Zadranima dostojanstvenu egzistenciju u razdoblju krize." (Bralić, 2010, str. 183.) - "Treba naglasiti da popularnost maraskina u višim slojevima društva nije poljuljana niti u tim turbulentnim vremenima..." (Bralić, 2010, str. 174.)

Inače, u "međuratnom razdoblju" došlo je do koncentracije i centralizacije proizvodnje maraskina u Zadru te su se uoči Drugog svjetskog rata održala tri velika i jedan manji proizvođač - od velikih: Drioli, Luxardo i Vlahov odnosno od manjih: Pivac. - Dakle: "U međuratnom razdoblju opstali su samo najjači..." (Bralić, 2010, str. 173.)

III. - Drugi svjetski rat i proizvodnja maraskina.

Za razdoblje Drugog svjetskog rata, preciznije situaciju do kraja 1943. god., Bralić je bio u prilici zaključiti sljedeće: a) Da početak Drugog svjetskog rata ispočetka nije pogodio proizvodnju zadarskog maraskina i drugih artikala što su ih proizvodili zadarski proizvođači likera. - b) Novo tržište bile su "nove talijanske kolonije na Rogu Afrike". Pri tome se je glavina proizvodnje prodavala za potrebe vojske, stacionirane na okupiranim područjima Hrvatske, Crne Gore i Albanije, i to tako da se manje plasirao (skuplji) maraskino. a više (jeftiniji) Cherry Brandy. Od studenog 1942. god. gotovo isključivo se proizvodi i prodaje Cherry Brandy. - c) Prema tome su se (tijekom Drugog svjetskog rata) - što se tiče komercijalnog položaja zadarske industrije likera - izmjenjivale "plime" i "oseke", da bi u XI/XII. mjesecu 1943. god. u angloameričkim bombardiranjima sve zadarske tvornice likera bile uništene. (Bralić, 2010, str. 181 - 183.)

Vraćajući se na periodizaciju na temelju općih gospodarskih kretanja, već naznačenih šest faza prikazat ćemo - radi bolje preglednosti - u dva poglavlja, od kojih će jedno obuhvatiti podrazdoblje 1918. - 1930; drugo pak - podrazdoblje 1931.- 1943.

2 Podrazdoblje 1918. - 1930.

Obuhvaća prvu (1918. - 1920. god.), drugu (od približno 1921. do približno 1925. god.) i treću fazu (od približno 1925. do približno 1930. god.)

1. faza od okupacije Zadra od strane Talijana do zaključenja Rapallskog ugovora (1918-1920).

U ovoj fazi imamo tipičan slučaj tzv. «ratne privrede». Londonski ugovor iz 1915. sklopljen između Italije i sila Antante, nagovijestio je neprilike u vezi s našim jadranskim prostorima za slučaj da u Prvom svjetskom ratu pobjedu izvojuju sile Antante. Kako je poznato, tako je i bilo. Inače, serija sudbonosnih događaja u vezi sa Zadrom započela je 4. studenoga 1918. god. Tada dolazi do okupacije Zadra od strane Talijana. Ispočetka Talijani izjavljuju, da su došli kao predstavnici Antante, te da njihova okupacija ima samo vojnički, a ne i politički karakter.

Nin je okupiran 3. veljače, a Novalja na Pagu početkom ožujka, da bi time bila okončana okupacijska aktivnost talijanske vojske u Dalmaciji. Na taj način su se početkom 1919. god. pod talijanskom vojnom okupacijom našle 34 dalmatinske općine, od čega 9 iz zadarske regije: Benkovac, Biograd, Blato, Bogomolje, Drniš, Hvar, Jelsa, Kistanje, Knin, Komiža, Korčula, Lastovo, Lećeveca, Mljet, Muč, Nin, Novigrad, Obrovac, Pag, Promina, Rab, Sali, Silba, Skradin, Stari Grad, Sučuraj, Šibenik, Tijesno, Vela Luka, Vis, Vodice, Vrbovska, Zadar i Zlarin. (Kasnije će - poslije Rapalla - općine Zadar i Lastovo činiti tzv. "Zadarsku provinciju".)⁵

Ekonomske prilike u Zadru i gravitirajućim mu područjima u razdoblju 1918-1920. opisane su u literaturi od više autora (Peričić, 1999; Wildauer, 1924; Kos, 1962. i dr.). Tako npr. Peričić piše: «Kako je poznato, Dalmacija je za vrijeme rata bila zapuštena i uništena u tolikoj mjeri da se dugo nije mogla ekonomski oporaviti, čemu je opet smetala prisutnost okupatorske vlasti. Doduše, Talijani su u ožujku 1919. god. obećali pomoć za obnovu poljoprivrede tako što će ovdašnjim seljacima dati izvjestan broj konja, pošto je u ratnom pustošenju naročito smanjen stočni fond pokrajine, ali nije poznato da li je to obećanje izvršeno. Nešto bolje od ostalih grana privrede stajalo je vinogradarstvo, ali Dalmatinci tada nisu mogli nigdje plasirati svoj proizvod, jer mu je istovremeno naglo pala cijena, a glavnu prepreku tome činila je blokada Jadrana. Time su bila zatvorena vrata vanjskoga svijeta pa je trgovina, kako vanjska tako i unutarnja bila gotovo neznatna. Rezultat takvog stanja bilo je poskupljenje hrane, nestašica svih prehrambenih artikala i konačno zamiranje cjelokupnog gospodarskog života okupiranog područja, čemu je onda tragična posljedica bila – gladovanje. Takvo stanje uvjetovalo je porast emigracije stanovništva.

Međutim, sve to nije smetalo Talijanima da i dalje od poreznih obveznika zahtijevaju uredno plaćanje poreza i ostalih obveza prema vlasnicima zemlje pod prijetnjom da će u suprotnom biti poduzete egzekutivne mjere». (Peričić, 1973, str. 30 - 32.)

Prema tome, odmah po dolasku Talijana, naslijeđeno ekonomsko stanje još se pogoršavalo, posebno na otocima. Stalna neizvjesnost situacije, prisutnost strane vojske, stroge mjere i zatvorenost prema vanjskom svijetu nisu nikako dozvoljavale da se ovdašnji ekonomski položaj popravi. Rješenja nije bilo ni u podjeli aprovizacije, nego je i ona značila samo produžavanje ekonomske agonije i bila sredstvo političkog iznuđivanja. Srećom je za veći dio područja to stanje trajalo manje od dvije godine.

2. faza od Rapalla do 1925.

Ovu fazu možemo nazvati fazom depresije u privredi grada. Za početak ove faze karakteristična je izmjena kruna u lire (odluka talijanskih vlasti od 10. VI. 1921.). Zadar je bio preplavljen prokrijumčarenim austrougarskim krunama. Gospodarski mehanizam (tržište) se koči. Za 100 kruna dobivalo se 32 lire. U krugovima obrtnika, te malih i srednjih trgovaca zavladao je bilo veliko nezadovoljstvo u vezi s provođenjem izmjene valute. Izmjenom su se uglavnom okoristili razni špekulanti. U ovoj fazi nadalje, uslijedila je evakuacija tzv. treće zone (sudbeni kotari Zadar i Biograd), dok su prije toga evakuirane i I. zona (Pag, Obrovac itd.) te II. zona (sudbeni kotar Benkovac itd.). Iz dana u dan jača nezadovoljstvo zbog teških ekonomskih prilika. Zavladao je besposlica, pa su ne samo tipični posloprimci nego i obrtnici bez posla. Evakuacija I. i II. zone privremeno je prekinula uspostavljene krijumčarske putove koji su Zadru davali nekog posla i zarade.

Ograđen neprirodnom, odnosno umjetnom granicom od Ravnih kotara i otočnog arhipelaga, Zadar je bio osuđen na ekonomsko životarenje. Italija je morala pokušati s raznim ekonomskim injekcijama vitalizirati ekonomiku Zadra. U red takvih mjera ide u prvom redu proglašenje Zadra «slobodnom

⁵ Usp. i:

- Shematski prikaz zadarskog teritorija i njegovih glavnih naselja, u: Arbutina, 2007, str. 44.;

- Kartu zadarske provincije s ucrtanim državnim granicama u razdoblju 1920. - 1941. god., u: Arbutina, 2007, str. 46.

lukom» (porto franco). Bilo je to 1921. god. pri čemu treba dodati da je pravni režim Zadra kao «porto franco» s vremenom nešto izmijenjen. Bilo je to u vrijeme kad je lokalna talijanska štampa pisala da se Zadar nalazi «...in agonia. E domani sara morto.»⁶ Da je ekonomika Zadra zaista bila «u agoniji» svjedoči npr. podatak, po kojemu je izvoz likera – te tradicionalne zadarske industrije – bio 1913. god. 9 110 kvintala, a 1922. god. je spao na 2 961 kvintal.⁷

Suočavajući se s ovakvom stvarnošću talijanski autori kažu: «bisogna essere ottimisti, perche l'ottimismo e fonte di energia. Bisogna essere critici per trovare la strada giusta».⁸ Službena Italija je dakle nastojala da pokaže određenu susretljivost prema Zadru. Nije ipak u toj susretljivosti bilo ni previše iskrenosti ni mnogo logike, jer – kako naglašava Mijo Mirković – «stvaranje slobodne luke u Zadru... od strane Italije nije bilo motivirano toliko time, da se u ovu luku privuče međunarodni promet i da se u njoj razvije industrija u većem stilu, koliko težnjom da se oslobođenjem od plaćanja carine na potrošne artikle, olakša život mjesnom stanovništvu, jer je ovo mjesto ostalo potpuno bez svog prirodnog zaleđa. Htjelo se također, obaranjem cijena... da se ovamo privuče jači promet stranaca...»⁹ Treba međutim istaći, da je Zadar od 1923. god. i par idućih godina doživio jednu vrstu ekspanzije. Naime, ovaj je grad odmah po prevratu svojim geografskim i političkim položajem privlačio razne poduzetnike, ambulante trgovce ali i špekulante. Proglašenje grada «slobodnom lukom» iniciralo je građenje tvornica onih proizvoda, koji su u drugim državama monopolizirani; osnovala su se skladišta kolonijalne robe, koja drugdje plaća visoku uvoznju carinu. Sve je to rezultiralo krijumčarskim poslovanjem, koje se nije okrenulo samo prema Jugoslaviji, nego i prema Italiji. Sve je to - nema sumnje – momentalno donosilo koristi raznim špekulantima – trgovcima. Ali u čitavoj gospodarskoj, a napose trgovinskoj aktivnosti dobivali su opet korist ljudi «s one strane mora». «Namještaju se radnici iz Italije, poduzetnici su iz Italije, a jedino baš one najprostije poslove vrši domaći svijet – baš kao u afričkim kolonijama.» (Tako piše Jadranski!) Konkretno, dolazi do značajnih seoba trgovinskih kapitala (ali znatno manje industrijsko-proizvodnih) iz Italije u Zadar. No takav priliv s vremenom je imao tendenciju da postane pretjeran i obori individualne više zadarske profite ispod prosječnog profita u Italiji. Usljed manjeg teritorija i stanovništva pala je potreba brojnog službeničkog kadra. S obzirom da su talijanski doseljenici dolazili u simbiozama: obitelji su većim dijelom trgovačko službeničke, a budući da je trgovačka profesija postala nesigurna, to polagano ali sigurno talijanski trgovci i službenici sele natrag «u lijepe gradove Apeninskog poluotoka».¹⁰

Pored toga kao sljedeći primjer ekspanzije zadarske privrede možemo navesti položaj nekih grana zadarske industrije u koji su te grane došle u vezi s odgovarajućim klauzulama iz statusa «porto franco». Naime proglasivši Zadar «slobodnom lukom» Italija mu je dala uglavnom tri grupe olakšica:

- slobodu trgovanja monopolom i drugom robom,
- slobodu izvoza u carinsko područje Italije određenih proizvoda zadarske poljoprivrede, industrije i zanatstva, providenih sa popratnom kartom, izdanom od carinarnice u Zadru, i
- slobodu izvoza određene talijanske nacionalne robe u vancarinsko područje Zadra, ukoliko je ova roba prethodno snabdjevena potvrdom zadarske Prefektore da je ista potrebna za redovnu opskrbu stanovništva.¹¹

Osobito je značajna povlastica o slobodi izvoza u carinsko područje Italije i to s aspekta industrijskih

⁶ Cit. prema: Kos, 1962, str. 1642.

⁷ Wildauer, 1924. str. 54.

⁸ Cantalupi, 1923, str. 16.

⁹ Mirković, 1958, str. 96.

¹⁰ Jadranski, 1933, str. 46. - Navedena monografija Jadranskog - kako se zapaža - povremeno koristi terminologiju koja u stručnim radovima nije uobičajena...

¹¹ Kos, 1962, str. 1640.

proizvoda. Zahvaljujući njoj postepeno su oživile: tradicionalna zadarska industrija likera, zatim industrija duhana, rođena u prvim godinama talijanske vladavine i sl. Međutim, barijeru daljnjoj konjunkturi zadarske robe predstavljale su pravne norme iz 1930. (pooštrene 1936.) po kojima su proizvodi zadarske industrije mogli biti izvezeni u Italiju samo uz dozvolu talijanskog Ministarstva trgovine i industrije. Izdavanje te dozvole ovisilo je o diskrecijskoj ocjeni Ministarstva, a praktički su se dozvole izdavale veoma škrto i uz teške preduvjete (proširenje postojećih industrija koje aspiriraju na izvoz npr.).

Carinski položaj Zadra nije međutim bio samo rezultat pravnih propisa, koje je jednostrano donijela talijanska vlast. On je bio pored toga reguliran i s dvostranim konvencijama između Italije i Jugoslavije. Tu mislimo na tzv. Santamargeritske konvencije iz druge polovice 1922. god. Te su Konvencije zapravo skup sporazuma, a među njima je naročito zanimljiva tzv. "Zadarska konvencija". Santamargeritske konvencije obuhvaćaju slijedeće:

1. Sporazum zaključen između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije za izvršenje odredaba ugovora u Rapallu 12. studenog 1920. godine.

Ovaj se sporazum dalje dijeli na četiri manja dijela, i to:

- I. Zadar (s podpoglavljem "Pogranični promet i carinske olakšice")
 - II. Rijeka
 - III. Opći sporazumi i sporazumi za suzbijanje krijumčarenja i istupa protiv financijskih zakona
 - IV. Sporazumi ekonomski i kulturni
2. Konvencija odnosno carinskog režima i pograničnog prometa između Zadra i susjednih teritorija
 3. Konvencija o suzbijanju krijumčarenja i o istupima protiv financijskih zakona
 4. Konvencija za opće sporazume
 5. Protokol

Kako se zapaža, "Sporazum" citiran ovdje pod brojem 1. predstavlja okvir za "Konvencije" citirane pod brojevima 2-4.

U nastavku bit će korisno učiniti još neke napomene u vezi s navedenim "Konvencijama".

Konvencija odnosno carinskog režima i pograničnog prometa između Zadra i susjednih teritorija zahvaća slijedeću materiju:

- A. Carinski režim
- B. Pogranične karte
- C. Održavanje putova
- D. Snabdijevanje vodom

Ova Konvencija sadrži i pet priloga. To su:

Prilog A: Lista robe Kraljevine SHS čiji je izvoz u zadarsku teritoriju oslobođen svake dažbine i takse i ne može biti podvrgnut zabranama i ograničenjima, u koliko ovi proizvodi proizlaze i porijekla su sa teritorije zone rečene Kraljevine, čije su granice utvrđene u čl. 2.

Prilog B: Opis linije razgraničenja zone

Prilog C: Lista proizvoda zadarske teritorije čiji je uvoz dopušten u Kraljevinu SHS do godišnjeg iznosa niže navedenih količina, bez plaćanja dažbina ili drugih uvoznih taksa i koji ne podliježe zabranama ili ma kakvim ograničenjima u koliko su ti proizvodi namijenjeni potrošnji na teritoriji Kraljevine, čije su granice označene kao u čl. 2. (Jugoslavija je, dakle, bila pristala, da se jedna količina proizvoda sa zadarskog područja prodaje bez carine u spomenutoj Zoni. Popis te robe odnosno dozvoljene količine bez carinjenja, s jedne strane, te zaista uvezena količina u Zonu, s druge strane, ukazuju da Zona nije trošila niti trećinu predviđene količine. Brojčane pokazatelje o tome

vidjeti kod Peričića, 1999, str. 244-245. – Doduše, tu je riječ o službenim podacima; svakako su količine bile veće ako se potsjetimo na zamah krijumčarenja iz Grada u Zonu.)

Prilog D: Pogranična karta

Prilog E: Prolazna karta (izdaje se u hitnim slučajevima)

Slijedi Konvencija za suzbijanje krijumčarenja i prekršaja protiv financijskih zakona. Malo smo se više zadržali na prikazu Svetomargaretskih konvencija jer su one zaista činile jedan od okvira u kojemu se razvijalo zadarsko gospodarstvo (te djelomično i gospodarstvo Zadru gravitirajućih područja) počevši od 1922/1923. godine pa nadalje.

Treća i četvrta faza obuhvaćaju drugu polovinu dvadesetih i prvu polovinu tridesetih godina. Tu su, uvjetno rečeno, faze oživljavanja,¹² a razgraničava ih upravo prijelaz iz 20-ih u 30-e godine. U tim godinama na europskoj (i svjetskoj) ekonomskoj pozornici dolazi do tzv. Velike krize, koja je, negdje duže negdje kraće, negdje više negdje manje, negdje izravnije negdje neizravnije, određeno vrijeme velikim dijelom zaustavila ili barem ograničila gospodarske tijekove. Kriza je naime "dno" gospodarskih ciklusa.¹³

3. faza ide od 1925. do 1930. - 1931.

To je faza oživljavanja gospodarskih djelatnosti i konjunktura za brojne oblasti, grane i struke (za standardnu trgovinu, ali i za krijumčarenje). God. 1925. donesene su Nettunske konvencije koje su se uglavnom bavile Rijekom, ali u njima ima i nekih dopuna, izmjena i sl. za pogranični saobraćaj Zadra. Za vrijeme ove faze ugledala je svijetlo dana knjiga "II problema economico industriale di Zara in rapporto alla situazione politica" (Rim, 1928.) koju je napisao Ernesto Bussi. Tu knjigu vrijedi spomenuti posebno stoga, što je u njoj iznesen "Plan za uređenje industrijske zone s odgovarajućim lučkim zahvatima"; trebalo je to biti u tzv. Uvali maestrala.

"Osnovu sve većeg razvoja lake industrije u Zadru sačinjavale su ekonomsko-financijske povlastice, koje je talijanska vlada ograničavala rukovodeći se ekonomskim interesima svoje industrije kao cjeline, a davala iz političko propagandnih razloga širenja talijanskog fašizma i iredentizma na istočnoj obali Jadrana, no koje je skupo plaćao talijanski narod. U Zadru se, osim električne struje koja je bila i tri puta skuplja nego li u ostaloj Italiji, živjelo za 25-35 % jeftinije nego u ostaloj Italiji... Zadar kao najjeftiniji grad u Italiji njenu platnu bilancu opterećivao je pasivom od oko 20 mln. Lit godišnje... Zadarski "porto franco integrale" osnovan je da pod svaku cijenu revalorizira ekonomiku grada, ali ne putem razvijanja tranzitne i izvozno-uvozne trgovine, što je bitna značajka takvih instituta u svijetu, već da poveća životni standard njegova stanovništva... Zadar, lišen svoje ekonomske pozadine, nije

¹² Javljali su se i elementi poleta. Polet je međutim bio djelomičan: s obzirom da se je ostvarivao samo u nekim gospodarskim granama i podgranama te da nije bio u kontinuitetu nego s prekidima.

U pogledu industrije maraskina i ostalih likera još jednom upućujemo na Bralića, 2010., s time da je svrhovito ovdje posebno naglasiti sljedeće:

- God. 1930. proizvodnja likera dostići će tek 2/3 predratne količine... (Bralić, 2010, str. 173 - 174.)

- "U međuratnom razdoblju dominantno tržište postaje područje Italije..." (Bralić, 2010, str. 173.)

- U zadarskoj industriji likera - piše Bralić (2010, str. 177.) - "... dobivamo iznimno vusoku stopu profita u odnosu nna uloženi kapital. Ona iznosi od 8,5 % za 1922. dok za 1926. godinu iznosi vrtoglavih 21,6 % profita prema uloženom kapitalu.. - Da bi se ostvario takav profit, bilo je iznimno važno čuvati kvalitetu brenda maraskina na svjetskom tržištu..." Bila je također važna promocija: "proizvođači maraskina upotebljavali su goleme novčane iznose za reklamiranje svojih prouizvoda... (Bralić, 2010, str. 178 - 179.) Pri tome, tehnike promocije bile su raznolike.

U pogledu građevinstva upućujemo na: Arbutina, 2007, str. 52 - 63 (pogl. Obilježja razvoja komunalnih sustava i građevina Zadra), 64 - 116. (pogl. Obilježja uređenja gradskih obala, ulica i trgova) i 117 - 162. (pogl. Obilježja razvoja građevnih struktura).

U pogledu prometa upućujemo na: Kos, 1962., 1984.

¹³ "Makroekonomiju godinama jačaju žive rasprave o izvorima poslovnih ciklusa. Zašto zaposlenost i proizvodnja tako naglo mijenjaju smjer? Zašto tržišna gospodarstva moraju biti tako nepredvidiva? - Mogućim objašnjenjima nikad kraja..." (Samuelson, Paul A. - Nordhaus, William D., 2007, str. 469.)

imao uvjeta da razvija svoj gospodarski potencijal... Za Rapallski Zadar, tu ekonomski umjetnu tvorevinu, talijanski ekonomisti su između ostalog isticali: "il porto franco e un regalo fatto dal Governo agli Zaratini senza nessuna ricompensa per la Nazione..." (Kos, 1984, str. 321-322).

Talijani su ekonomiku Zadra između dva rata stimulirali uglavnom donošenjem odgovarajućih pravnih propisa, odnosno ekonomsko-pravnim instrumentima (porto franco) kao sredstvima ekonomske politike. Međutim, vrijednost pravnih propisa u ulozi sredstava ekonomske politike je koji puta ograničena, a pogotovu su intenzitet i širina njihova djelovanja, dugoročnost i stabilnost njihova utjecaja, bili smanjeni u slučaju Zadra. budući da je politički, odnosno državno-pravni položaj Zadra ograničavao, i to bitno, mogućnosti gospodarske ekspanzije grada. Ipak su ekonomsko-političke intervencije, u prvom redu: proglašenje Zadra slobodnom lukom, reguliranje pograničnog saobraćaja Zadra s okolicom, osnivanje nekih tvornica osrednjeg kapaciteta, uvođenje većeg broja pomorskih veza između Zadra, te jugoslavenskih i talijanskih luka, osnivanje nekoliko novčano-kreditnih zavoda i sl. stimulativno djelovali; oživjela su kretanja u privredi uopće, a u tercijarnom sektoru privrede napose.

U Zadru su u doba talijanske vladavine djelovale i gospodarsko-komorske organizacije:

- talijanska vlada je 1923. god. izdala rješenje o osnivanju Komore za trgovinu i industriju sa sjedištem u Zadru - "Camera di Commercio e Industria di Zara");
- uredbom talijanskog Ministarstva za nacionalnu ekonomiju 1927. god. zadarskoj Komori je izmijenjen naziv u: Savjet za ekonomiju Provincije Zadar -"Consiglio Provinciale dell Economia di Zara".

3 Podrazdoblje 1931. - 1943.

Obuhvaća četvrtu (od približno 1931. do približno 1935. god.), petu (od približno 1935. do 1939. god.) i šestu fazu (1939. - 1943. god.).

4. faza bi mogla ići od 1930. - 1931. do rata u Abesiniji.

To su najprije godine u kojima se i na Zadar reflektira (mada kroz ublažene i specifične oblike) velika svjetska ekonomska kriza (1929. godine i nekoliko idućih godina; donju i gornju granicu krize dosta je teško odrediti jer su te granice različite u pojedinim zemljama...) Citirane godine, 1930, 1931. su, kako izgleda, vrhunac krize; elementi krize u privredi Zadra javljaju se i ranije (prije 1930) i kasnije (poslije 1931). Kad je veliki dio građana već došao do ruba propasti, počelo je pripremanje Italije za rat, pa se već 1932. god. poduzimaju novi radovi na izgradnji stambenih zgrada, fortifikacija granice, a kasnije i izgradnja javnih skloništa, što je pružalo mogućnost zarade širokim masama radnika, pa time i podizanje standarda života u Zadru...

Robni promet između zadarske okolice i grada Zadra i kada je riječ o plasiranju poljogospodarskih proizvoda iz okolice u Grad i kada je riječ o plasiranju sredstava za poljogospodarsku proizvodnju odnosno industrijskih proizvoda iz Grada u okolicu, imao je skromne dimenzije. Pored tzv. legalne trgovine razvijalo se krijumčarenje u različitim smjerovima. Dominirala je (u zadarskoj oklici) prirodna poljogospodarstvo. Elementi robne privrede ipak su ovdje tradicionalni, pogotovo kada se imaju u vidu specifični prirodno-geografski uvjeti. Dio proizvodnje, namijenjen tržištu, plasirao se jednim dijelom u Zadar. Drugim pak dijelom u Šibenik i neka druga mjesta u okviru jugoslavenskog tržišta. Što se tiče plasmana u Zadar, može se - radi ilustracije - navesti kako se 1933. god. iz jugoslavenske pogranične zone oko Zadra plasiralo u Zadar: 527 000 litara mlijeka, 1 216 000 kom jaja, 9 000 glava živine, 351 000 kg povrća i 225 000 kg maraske.

Zanimljiv je bio projekt o poljogospodarskoj suradnji Italije i Jugoslavije, koji međutim nije realiziran.

"Zamisao o akumuliranju vode rijeke Zrmanje u bazenu Novigradskog mora, kao i na njenom toku, nije nova. Još sredinom 30-ih godina talijanska vlada ponudila je Jugoslaviji kooperaciju u proizvodnji hrane na prostoru Ravnih kotara u zamjenu za beneficiranu isporuku poljogospodarskih proizvoda Zadru, koji je tada bio pod njihovom vlašću. Zalijevanje poljogospodarskih površina, predlaže se u toj ponudi, omogućilo bi se iz "potopljenog" Novigradskog mora. Prijedlog je odbijen, iako se za njega zdušno zalagao tadašnji ministar građevina, gosp. Marko Kožul, jer beogradsku vladu nije zanimao "talijanski" Zadar niti ravnokotarska poljogospodarstvo..." (Predovan, 1993, str. 109),

U literaturi se opisuje jedan zanimljiv pokušaj Italije koji pada u početak tridesetih godina, te piše: "U planu talijanizacije bio je obuhvaćen i sustav kolonizacije. Politika naseljavanja talijanskih zemljoradnika u svrhu talijanizacije anektiranog područja posebno je bila razrađena za zadarsko područje. Ministarstvo unutrašnjih poslova Italije zatražilo je 24. lipnja 1931. da zadarski prefekt Vaccari hitno razmotri mogućnost eventualne eksproprijacije zemlje hrvatskih seljaka i kolonizacije talijanskih. Naime, u okolici Zadra nalazili su se mali zemljišni posjedi... - Zadarski prefekt razmotrio je mogućnost eksproprijacije posredstvom *Federazione Provinciale Fascista degli Agricoltori* u Zadru, ali je, ipak, u odgovoru Ministarstvu unutrašnjih poslova u Rimu 17. kolovoza preporučio da se čeka s kolonizacijom u Dalmaciji dok se ne primijene odredbe čl. 55 i 56. Santamargheritske konvencije. Zapravo, strahovao je da se, zbog niske cijene zemljišta, ne oštete talijanski posjednici iz Dalmacije na području Kraljevine Jugoslavije. Zadarski prefekt vjerovao je da bi, ako Italija eksproprijira zemljišne posjede oko 1.200 jugoslavenskih državljana u okolici Zadra (oko 336 ha površine za oko 8.000.000 lira), cijeli postupak eksproprijacije i kolonizacije mogao ugroziti gospodarske i pravne pozicije talijanskih posjednika u Dalmaciji izvan zadarske provincije. Naime, na njih bi se tada primijenio jugoslavenski Zakon o agrarnoj reformi i Zakon o likvidaciji latifundija.» (Scotti, 2002, str. 263 - 264.)

5. faza pada u vrijeme rata u Abesiniji i kasnije.

Poslije rata u Abesiniji u Italiji su nastale složenije socijalno-ekonomske prilike, pa su one bile jednom od zapreka, da se povoljno riješe neka pitanja u vezi s pomorstvom Zadra, o kojima se inače diskutiralo. Dodajmo još da je za vrijeme talijansko-abesinskog rata mobiliziran dio zadarskog stanovništva i upućen na rad u Abesiniju.

Time što smo 5. fazu u cjelini okrstili kao recesiju, nismo se odrekli prava da naglasimo kako su i u toj fazi zabilježeni određeni pozitivni pomaci u pojedinim gospodarskim i komunalnim djelatnostima. Lijepo se je u 2. pol. 30-tih godina razgranala trgovina u Gradu, a porastao je i teretni lučki promet. Također je u razdoblju 1936-1939. intenzivno porasla u Zadru potrošnja električne energije i vode. U ovoj je fazi pored ostalog osnovana "Farmokemija" kao poduzeće iz djelokruga kemijsko-farmaceutske industrije.

Na prijelazu ove u narednu fazu izrađen je Regulacijski plan Zadra (iz 1939. god.). Taj je službeni dokument razmotrio raniji historijat urbanističkog planiranja (u vezi sa Zadrom), da bi nakon toga prikazao postojeću situaciju te - respektirajući zatečenu problematiku - planirao budući urbanistički, ali u mnogim aspektima također i širi društveni razvoj.

Materiju u vezi sa citiranim Planom svrhovito je prikazati ovako: Historijat razvoja planskih misli; Dostupne informacije o regulacijskom planu; Konceptija regulacijskog plana; Valorizacija regulacijskog plana; Promet; Karakter područja za proširenje i intervencije na postojećoj strukturi; Gradski parkovni prostori u regulacijskom planu.

Kako ocjenjuje Arbutina (2007, str. 168 - 169.) - "Konceptija plana bazirana je na analizama i razradi prostora grada i teritorija u nekoliko problemskih razina. Prva problemska razina definirana je i kao primarni zadatak prilikom izrade plana. Regija u kojoj se grad nalazi, tj. mala provincija i njen najveći i najvažniji dio na dalmatinskoj, hrvatskoj obali, te odnos grada Zadra spram administrativno

definiranog prostora provincije i hrvatskog okruženja u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji, predstavljao je prvi problem koji se morao riješiti. Prema planu rješenje je trebalo biti pokušaj poboljšanja okolne cestovne mreže i građevinsko uređenje raznih predgrađa. Prometnicama se definirao i odnos spram regije i od gradske aglomeracije udaljenijih naselja. Druga problemska razina trebala se riješiti područjima za proširenje grada uokolo stare povijesne jezgre na poluotoku... Treća problemska razina bavila se povijesnom jezgrom i problemima njene asanacije... Četvrta problemska razina elaborirana u planu bila je vezana uz koordinaciju zahvata s tijelima Ministarstva za javne radove, tj. njihovim uredom Genio Civile..."

6. faza mogla bi obuhvatiti 1939-1943.

Ova bi se šesta faza, uvjetno rečeno, mogla produžiti tako da se zaokruži čitavo razdoblje talijanske vladavine nad Zadrom. Naime, 8. rujna 1943., uslijedila je, kako je poznato, kapitulacija Italije, s time da je talijanska vlast formalno gledajući, trajala i dalje. U stvarnosti, nakon kapitulacije Italije Zadar je okupirala njemačka vojska.

Uranija (1982, str. 229-241.) u vezi s time piše:

«To zaposjedanje pripremano je postupno, prije kapitulacije Italije. Iz njemačkih izvora razabire se da je zaposjedanje grada Zadra izvršeno 10. rujna 1943. godine s poslijepodnevnim satima. Jedan njemački pukovnik s malom vojnom jedinicom prisilio je na bezuvjetnu predaju jake talijanske snage pod komandom generala U. Spiga. Pregovori su trajali kratko, oko dva sata. Razoružanje talijanskog XVIII korpusa izvršeno je bez incidenta, u noći od 10. na 11. rujna iste godine. Ratni plijen, po ocjeni Nijemaca, bio je neobično velik i sastojao se od svih vrsta ratne opreme. Prema sklopljenom sporazumu između komande talijanskog XVIII korpusa i njemačke 114. divizije, komanda talijanskog XVIII korpusa polaže smjesta oružje, na području zadarskog okruga i čitavog područja Korpusa. Njemačkoj armiji predaje se: sve oružje, namirnice, avione, radio-stanice, telefonske mreže, brodove itd. Njemačko zaposjedanje Zadra pored velikog ratnog plijena, imalo je vojno-strateški značaj (aerodromi, luka).»

"Talijanska vlast u Zadru, temeljena na Rapallskom ugovoru, prestala je postojati 8. rujna 1943. godine, tj. s kapitulacijom Italije. Bezuvjetna predaja talijanskih oružanih snaga Nijemcima označila je 10. rujna 1943. godine prestanak talijanskog vojničkog zaposjedanja. Ono što je slijedilo i trajalo do 30. listopada 1944. godine bilo je u sklopu obnovljenog fašizma, tj. Fašističke republikanske stranke i tzv. Talijanske Socijalne Republike, pod vodstvom svrgnutoga B. Musollinija. Bila je to u Italiji odbačena politika, nelegalna vlast, na strani Nijemaca a protiv saveznika. O tom pitanju uvriježilo se kod nas i u nekim ekstremnim desničarskim krugovima u Italiji. pogrešno mišljenje o navodnom postojanju i djelovanju talijanskih vlasti bez prekida sve do 31. listopada 1944. godine.» (Uranija, 1982, str. 237-238.)

Da bi se zaokružio uvid u navedena zbivanja, korisno je potsjetiti na sljedeće:

«Formalno postojanje uprave podložne vladi Talijanske Socijalne Republike, ... trajalo je u Zadru do 30. listopada 1944. godine. Ta je uprava prestala postojati tako što su oni koji su je sačinjavali, na čelu s prefektom, pobjegli ispred jedinica NOV Jugoslavije... - Koristeći zadarski dnevnik 'Giornale di Dalmazia' i lokalnu radio-stanicu Radio – Zadar, nova fašistička vlast pokušavala je djelovati kao regularna... Ministarstva Mussolinijeve vlade – za narodnu kulturu, poljoprivrede i šumarstva, unutrašnjih poslova, oružanih snaga, korporativnog gospodarstva i narodni komesarijat za rad – obraćala su se Zadarskoj prefekturi u vezi s raznim pitanjima. Mnogo pažnje posvećivano je propagandi. Vođena je tobožnja briga o ishrani stanovništva. Dijeljena je pomoć.» (Uranija, 1982, str. 238 -239.)

Dodajmo još da je međunarodna konferencija na kojoj je trebalo utvrditi mirovne ugovore između pobjedničkih država u drugom svjetskom ratu, s jedne strane, i europskih saveznika Trećeg Reicha (pored ostaloga i s Italijom) s druge strane, održana od 29. lipnja do 15. listopada 1946. god. Mirovni ugovori koji su tada bili utanačeni s tim zemljama (Italijom, Mađarskom, Bugarskom, Rumunjskom i

Finskom) potpisani su i stupili na snagu 10. veljače 1947. Italija se tako morala odreći svojih teritorija na hrvatskoj obali (Zadra, Rijeke, itd.), također na slovenskoj obali i drugdje. «U međuvremenu, odlukom Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH-a) 20. rujna 1943. i potvrdom odluke AVNOJ-a od 29. studenoga 1943. poništeni su svi ugovori Kraljevine SHS, u prvom redu Rapalski ugovor od 12. studenoga 1920., Nettunske konvencije od 1925., te svi ugovori koje je potpisala NDH sa fašističkom Italijom, tj. Rimski ugovori. Obznanjeno je priključenje Dalmacije sa Zadrom i Lastovom Hrvatskoj. Italija se odrekla tih područja Ugovorom o miru s FNRJ 1947 godine i Osimskim sporazumima 10. studenoga 1975.» (Scotti, 2002, str. 272.)

Može se kazati (i to imajući u vidu čitavo "međuratno razdoblje" 1918. - 1943. nego i ranija razdoblja u gospodarskoj i općoj povijesti Zadra): "Svaki grad ima svoju povijest, svoju morfologiju, svoje funkcije, svoju gustoću, svoj imidž. Grad postoji "za sebe" i grad postoji u prostoru svoje gravitacije... - No, postoji jedna konstanta, koja čini grad gradom i bez koje grad nije grad. To je njegovo stanovništvo..." (B. Pasarić, 1996, str. 160). Kada se govori o skici za socio-demografsku povijest Zadra postoji teza o Zadru kao "gradu na granici". O tome B. Pasarić (Pasarić, 1996, str. 160-161) piše: "Druga teza, koju bih želio razviti je teza o granici. Granica dijeli ljude i narode, ona ih i spaja, granica je područje opasnog življenja, ona ima okus avanture i nesigurnosti. Granica iskrivljava prirodne tijekove ljudi i roba, psihu i način razmišljanja, uz nju se javljaju specifični oblici gospodarstva, prožeti visokim profitima i rizicima, te elementima hajdučke privrede. Teza o Zadru kao "gradu na granici" može se početi razvijati raščlambom povijesnih zbivanja od početka 15. stoljeća pa dalje, zapravo od 1409. godine kada je grad pao pod mletačku upravu. ..."

Svršishodno je zaključiti: Na pitanje da li je zbog svog graničnog položaja Zadar bio gubitnik ili dobitnik u društveno-političkim procesima, a zadržavajući se na razdoblju 1918 - 1941. god. , odgovor je očit. Ma da bi se u vezi s nekim aspektima gradskog života možda moglo polemizirati o tome da li su bili dominirajući dobitci ili gubitci, gledajući u cjelini - Zadar je bio veliki gubitnik, pored ostalog i zato što je izgubio status glavnog grada Dalmacije, status koji je imao u doba druge austrijske, francuske, prve austrijske i mletačke vladavine... (Kao zanimljivost podsjećamo kako je Zadar upravo na početku mletačke vladavine tj. u 15. stoljeću - po broju stanovnika - izgleda bio najveći hrvatski grad. /Naime, akademik Mijo Mirković alias Mate Balota na jednom mjestu navodi: "Čini se ipak, da je najveći i hrvatski i jugoslavenski grad u toku čitavog Srednjeg vijeka bio Zadar. On je 1410. imao 7540, 1460. - 7280 stanovnika..." - Mirković, 1968, str, 49./)

U razdoblju 1918.-1941. Zadar je bio gubitnik i u demografskim procesima. Velik je broj stanovnika otselio iz Zadra, a također je značajan broj stanovnika doselio u ovaj Grad i to s Apeninskog poluotoka. Takva demografska kretanja poremetila su socijalno-demografsku stabilnost Grada. Prema geografu Ivi Rubiću, ni u jednom od triju glavnih gradova Dalmacije - Dubrovniku, Splitu i Zadru - nisu migracije bile tako važne za za zbivanja u gradu kao u Zadru. (Rubić, 1961. - Schonfeld, 1938.)

Gubitnici su bile i neke društvene institucije; tako npr. Zadarska nadbiskupija. Rapalskim je ugovorom Zadar s tri okolne župe (ukupno 4 % područja Nadbiskupije) pripao Italiji, a preostalih 96 % - Kraljevini SHS. "Ta raskomadnost Zadarske nadbiskupije na dva dijela, talijanski i jugoslavenski, najteži je i najtragičniji događaj u gotovo dva tisućljeća dugoj njezinoj povijesti." (Oblak, 2009, str. 81.)

4 Opći pogled

Nakon razmatranja svih šest faza gospodarskih kretanja u Zadru u označenom vremenskom rasponu bit će poučno pokušati sagledati osobitosti gospodarstva toga Grada u vremenskom kontinuitetu od početka do kraja talijanske vladavine Gradom.

O socio-gospodarskom liku Zadra 1918-1941. B. Pasarić (1993, str. 163) piše: "Međutim, iza Prvoga svjetskog rata, raspadom dualne monarhije, Rapallskim ugovorom iz 1920. god. Zadar dolazi pod talijansku upravu, nakon jednog stoljeća kakva takva komuniciranja sa svojom bližom i daljnjom okolicom. ponovo postaje grad na granici. i to grad s one strane granice. Posljedice su dalekosežne. Okolica je izgubila jedini veći gradski centar, čije su centralno-mjesne funkcije bile nenadoknadive. izgubila je tržište za svoje agrarne proizvode i jedinu značajnu neagrarnu tražnju rada. Grad je opet demografski i ekonomski stagnirao. Razvoj industrije gotovo je sasvim zamro, a promet preko luke sveo na kojih tridesetak tisuća tona godišnje. To je uglavnom bio uvoz robe široke potrošnje za potrebe stanovništva. Kako je grad imao status slobodnog carinskog grada (tzv. porto franco), ponovo su oživjeli razni oblici hajdučke privrede. Krijumčarenje roba iz Zadra u Jugoslaviju i (manje) obratno, bila je zapravo najunosnija i gotovo jedina neagrarna djelatnost kojom se moglo baviti stanovništvo uz granicu. To je ujedno stimuliralo razvoj trgovine u gradu, koji međutim, nije imao svoju prirodnu i dugoročnu osnovu. ..."14

Međutim, Talijani, žitelji Zadra, nisu bili zadovoljni ekonomskim položajem Zadra. Na stranicama časopisa *La Rivista Dalmatica* (koji je izlazio u Zadru) objavljen je tijekom 1936. god. oveći članak pod naslovom "Il regime doganale della Provincia di Zara nel diritto e nella realta". Pisac članka, odnosno lokalni talijansko-politički krugovi koji stoje iza njega, zapažaju da stanje privrede u Zadru nije zadovoljavajuće unatoč statusu "slobodne luke" te unatoč drugim ekonomsko-političkim mjerama koje su trebale pripomoći gospodarski uspon Zadra. S njihove se strane traže daljnji potezi od centralnih talijanskih vlasti, daljnji ustupci na temelju kojih bi se, po njihovu mišljenju, ekonomika Zadra vitalizirala.

Konstatira se da je Zadar morao biti, kao što i jeste, vancarinski "otok" gdje carinski zakoni ne djeluju. U vezi s time, dodaje pisac, nije potreban carinski ured, nije potrebna ni financijska straža. Mora se reći, nastavlja pisac, da u Zadru carinski ured zapravo ne bi niti mogao postojati. Postojanje financijske straže u Zadru poslije stupanja na snagu zakona o "slobodnoj luci" (porto franco) predstavlja apsurd još veći nego što je postojanje carinskog ureda.

Mora se ponoviti (piše dalje *La Rivista Dalmatica*) da je "porto franco" bio dodijeljen Zadru:

- za olakšavanje mogućnosti života stanovnicima grada,
- za davanje mogućnosti rasta i razvoja industrijskim granama koje su djelovale od ranije. kao i za omogućavanje razvojnih šansi novim industrijama...
- za davanje mogućnosti da se unaprijedi turistički promet. Nije bila dana koncesija (misli se na proglašenje Zadra "slobodnom lukom") sa ciljem da se grad pretvori u središte krijumčara, posebno u srce krijumčarenja na štetu talijanske države.

Ekonomski položaj Zadra u doba talijanske vladavine dobro će se oslikati kroz tri citata iz tekstova različitih autora, pri čemu je bitno da se na tadašnju zadarsku ekonomiku ne gleda kroz "crno"- "bijeli" kontekst, već kroz slojevitost koju u pravilu svaka gradsko-regionalna ekonomska struktura posjeduje:

"Zadar je po svom geografsko-topografskom položaju predstavljao zabijen tuđi klin u centar naše jadranske obale, te je kao takav postao i pogodan most za puni razvitak krijumčarenja robe iz Zadra u Jugoslaviju, odnosno Italiju i iz Italije i Jugoslavije u Zadar. Stoga je sa carinskog stanovišta i bilo opravdano da ga se potpuno izolira iz talijanskog i jugoslavenskog carinskog područja. Ali u stvari njegov carinski nadzor se samo djelomično protezao na 11 km morske obale, od Dikla do Bibinja, s jugoslavenskim financijskim patrolnim čamcima, stacioniranim u Petrčanima i Sukošanu. Njegova

¹⁴ Međutim kroz čitavo vrijeme talijanske vladavine u Gradu je, kadikad jače, kadikad slabije, egzistirala građevinska djelatnost.

Shematski prikaz **ostvarenih** zahvata na užem području gradske strukture Zadra u razdoblju od 1918. do 1944. god. vidjeti u: Arbutina, 2007, str. 183.

Shematski prikaz **planiranih, ali neostvarenih** zahvata na užem području gradske strukture Zadra u razdoblju od 1918. do 1944. god. vidjeti u: Arbutina, 2007, str. 184.

pak kopnena granica, sa carinskog gledišta, osim na cestovnim prilazima u pravcu Biograda, Zemunika, Nina, bila je posve slobodna. Ovakvom stanju pogodovala je i činjenica što su zadarski kanal i svi prilazi k njemu... imali značenje jugoslavensko-talijanskog teritorijalnog mora u kojem je plovidba slobodna i u kome postoji pravo neškodljivog (neofenzivnog) prolaza za brodove i čamce svih zastava... Ovakva djelomična carinska (ne i političko-upravna) kontrola na granicama Zadra donosila je Italiji dvije koristi. Ona je ne samo manje trošila za izdržavanje pasivnog Zadra, već je time nanosila i znatnu fiskalnu štetu staroj Jugoslaviji zbog osobito povoljnih uvjeta za puni razvoj krijumčarenja monopolne i druge robe (duhan, kava, šećer, krzno, tekstil i dr.). Krijumčarska trgovina sa Zadrom postala je dominirajuća, s namjerom da se putem šverca i špekulacije što više oslabi ekonomska moć stare Jugoslavije..." (Kos, 1984, str. 322-323).

Na kraju se može prihvatiti sljedeća opća ocjena:

"Rapallskim ugovorom od 12. studenoga 1920. godine Zadar je s Istrom, Kvarnerskim otocima i Lastovom pripao Kraljevini Italiji. Dekretom broj 295 talijanske vlade, Zadar je 13. ožujka 1921. proglašen slobodnom lukom. Na taj način su talijanske vlasti pokušale riješiti nagomilane probleme u gradu, koji se našao potpuno otkinut od svog prirodnog zaleđa, ali i svog isto tako prirodnog akvatorija. Stanovništvo se tijekom dvadesetih godina drastično smanjivalo i centralne talijanske vlasti su činile velike napore da se životne prilike stabiliziraju. Status Zadra kao slobodne luke pogodio je proizvodnji robe karakteristične za slobodne carinske zone, čime se postizala značajna konjunktura i puna zaposlenost stanovništva. Kako su se početkom tridesetih godina prilike stabilizirale, nije više bilo iseljavanja građana, a standard i kvaliteta života su se u Zadru bitno popravili. Bez obzira na porijeklo sredstava kojima je alimentiran život u Zadru, valja reći da se u njemu ranih tridesetih živjelo u relativnom blagostanju i u čudnoj atmosferi izobilja kakva je bila karakteristična za sve slobodne luke u međuratnom razdoblju." (Travirka, 1994, str. 44).

"Unatoč spoznaji da Zadar neće moći ekonomski egzistirati bez svoje prirodne okolice, svjetske sile su ga 1920. dodijelile Italiji. Naravno, između dvaju ratova gospodarstvo Zadra i čitave sjeverne Dalmacije je stagniralo zbog političke i ekonomske izolacije grada. Ni nastojanja dviju država oko poticanja svekolikog prometa između grada i njegove okolice nisu imala većeg uspjeha. Istina, poslije 1924. god. Zadar je postigao stanovitu lakoindustrijsku i trgovačku ekspanziju jer je postao privlačan zbog svog statusa "slobodne luke" za trgovce odasvud. Naime, u početku talijanski kapital znatno pritječe u Zadar, te postizava veću dobit nego onaj investiran u Italiji. Kada je on malaksao, dvije spomenute gospodarske grane" (industrija – trgovina) "postaju sve nesigurnije. Stoga Italija pokušava ekonomski prodor na zadarsko zaleđe, ali bez većeg učinka. Tako se dogodilo da su gospodarski razvitak sjeverne Dalmacije priječili nasljeđe nerazvijenosti, nepostojanje središta koje bi preuzelo ulogu Zadra, nestimuliranje proizvodnje pa ni onih gospodarskih grana koje su imale prirodne uvjete (poljodjelstvo, ribarstvo, pomorstvo)." (Peričić, 1999, str. 260.).

Što se tiče sintetičkih pogleda na gospodarske prilike u zadarskoj okolini 1918-1941. potrebno je skrenuti pažnju na sljedeće: Nekoliko je glavnih faktora i uzroka zbog kojih je zadarska okolica između dva rata gospodarsko stagnirala: među njima treba istaknuti ove:

- *-Ekonomski razvoj ove regije u kapitalizmu druge polovice XIX. stoljeća.* Za tzv. druge austrijske vladavine (1814-1918) gospodarstvo promatrane regije doživjela je izvjesne uspone. ali i padove. Usponi privrede bili su površinski i odnosili su se samo na pojedine segmente gospodarskih djelatnosti. Gospodarstvo je u cjelini napredovala samo simboličnim stopama rasta. Grad Zadar sa svojom privredom nije mogao biti "žarište gospodarskog razvoja". Bez željezničkog spoja sa zaleđem, sa samo nekoliko razvijenih industrijskih grana, ali svih iz oblasti lake industrije (industrija likera, grafička itd.), s mnogo vojske i birokracije a s malo tipičnih i prodornih kapitalističkih poduzetnika, sa sitnom trgovinom koja je odgovarala zanatsko-manufakturnom razvoju prerađivačke radinosti u cjelini, ekonomika Zadra zaista nije

mogla pokrenuti ekonomski rast svoje okolice.

- *-Odvojenost zadarske okolice od grada Zadra.* Unatoč Santamargeritskim konvencijama, sklopljenim između Kraljevine SHS i Italije u drugoj polovici 1922. pomoću kojih se - pored ostalog - željelo potaknuti promet robe između Zadra i zadarske okolice, ekonomske veze grada i okolice bile su skromnih dimenzija (i po količinskim i po vrijednosnim pokazateljima). Činjenica da je Zadar bio otrgnut od matice zemlje predstavljala je zaista teško premostivu prepreku za gospodarski razvoj kako samoga grada tako i njegove okolice.

Ovo se ogledalo u socio-ekonomskim oznakama nerazvijenosti. Gospodarska nerazvijenost, nizak nivo životnog standarda, neriješena ili slabo riješena infrastrukturna pitanja, slabe razvojne mogućnosti privrede i društvenih službi i druge s time vezane socio-ekonomske oznake predstavljale su osnovicu za iseljavanje. To se iseljavanje vrši (u granicama mogućnosti) u druge dijelove naše zemlje, te u inozemstvo. Naime, na području Sjeverne Dalmacije postoji velika tzv. "agrarna nezaposlenost". Kod latentne prenaseljenosti ili, kako se još kaže, prikrivene prenaseljenosti ljudi su zaposleni, ali njihova radna snaga nije potpuno iskorištena. Najčešće se to susreće u poljoprivredi, i u tom smislu se govori o agrarnoj prenapučenosti...

Na području koje gravitira Zadru nije postojao nijedan veći grad koji bi u međuratnom razdoblju mogao preuzeti ulogu gradskog središta višeg reda. Ova je okolnost također sprječavala gospodarski razvoj zadarske okolice. Sjeverna Dalmacija jest regija koja ima oblik trokuta, pri čijim vrhovima leže tri gradska središta: Zadar, Šibenik i Knin. U središnjim dijelovima regije nalaze se samo manja lokalna središta. U međuratnom razdoblju Benkovac, Biograd itd. nisu se razvili u jača središta, a ekonomsko-saobraćajni položaj Šibenika (i Knina) bio je previše periferan. A regija bez svog glavnog grada "te veličanstvene ljudske tvorevine" (kako kaže Mijo Mirković), grada koji je tržište za regionalne poljogospodarske proizvode, koji je koncentracija odabranih proizvodnih snaga (materijalne i psihičke komponente), grada saobraćajnog središta, grada - kulturnog i uopće društvenog središta - ne može se optimalno razvijati u gospodarskom pogledu, naročito ne u pravcu unapređenja robne privrede.

- *Slabost društveno-ekonomske infrastrukture.* To je bila jedna od osnovnih kočnica gospodarskog razvoja. Promatrano područje u zahvaćenom vremenskom rasponu u saobraćajnom pogledu bilo je izolirano, bilo je područje bez klasičnih energetske izvora (npr. ugljena); naselja i domaćinstva su bila neelektrificirana, vdogospodarski režim je bio nereguliran... Naravno da bi u takvim infrastrukturnim prilikama i eventualni gospodarski pokušaji iz oblasti gospodarske suprastrukture (industrija, turizam) u pravilu unaprijed bili otežani. Uz ekonomsku zaostalost i pomanjkanje kulture na sjevernodalmatinskom poluotoku djelovao je još jedan negativni faktor. čije značenje ne treba podcjenjivati. Bila je to malograđanska buržoazija, okupljena u pojedinim centrima ovog kraja (npr. u Benkovcu). Ova buržoazija uvelike je eksploatirala sitnog i srednjeg seljaka, ali nije stimulirala proizvodnju. Nije pozitivno djelovala ni na širenje kulturnog horizonta, jer se držala krilatice da je zaostali seljak najpogodniji za eksploataciju.

Ovaj najjači eksploatatorski sloj zadarskog zaleđa crpio je koristi iz prometa robe između unutrašnjosti i obale, ali se pored toga bavio davanjem zajmova s vrlo visokom kamatnom stopom. Također je imao jednu od vodećih uloga u inače veoma razgranatoj praksi krijumčarenja preko talijansko - jugoslavenske granice.

- Idući faktor zbog kojega je zadarska okolica u vremenu između dva rata stagnirala bila je *opća ekonomska politika stare Jugoslavije*, konkretno govoreći ekonomska politika koju je stara

Jugoslavija vodila prema onim gospodarskim granama koje su, u vezi s postojećim prirodnim uvjetima, u zadarskoj okolici imale dobre uvjete za razvoj, tj. prema mediteranskoj poljoprivredi, primorskom turizmu, pomorstvu i ribarstvu s jedne strane, te - na drugoj strani - nepostojanje definirane ekonomske politike prema gospodarsko nerazvijenim područjima, u red kojih je pored ostalog ulazila i zadarska okolica sa svim svojim mikroregijama: otocima, Ravnim kotarima, Biogradskim primorjem, Ninskom krajinom, Bukovicom i Velebitskim podgorjem.

Prvenstveno su politički a ne ekonomski interesi Italije nalagali mjere kojima se ugađalo stanovništvu zadarske pokrajine za postizavanje relativno visokog životnog standarda. O tome najbolje svjedoči činjenica da je 'porto franco' bio prije svega usmjeren u tu svrhu, a tek zatim u gospodarsko uzdizanje Grada. *Te pogodnosti je značajnim dijelom koristilo također stanovništvo bliže okolice Zadra...*¹⁵

5 Zaključak

Čitatelj će - nadamo se - lako uočiti da smo u našem tekstu primijenili tzv. "socio-ekonomski pristup", čiji je utemeljitelj Max Weber a čiji pristup zagovara pored ostalog ove stavove:

- Da je potreban višestrani pristup ekonomskim problemima.
- Da su granice između ekonomije i drugih društvenih djelatnosti otvorene.
- Da se moraju uvažavati kompleksnosti odnosno specifičnosti društvenih pojava i procesa (a to je u slučaju "međuratnog Zadra" prije svega njegov državno-pravni položaj).

U konačnici bismo mogli zaključiti da bi se periodizacija gospodarskih kretanja u "međuratnom" Zadru (1918. - 1941. god.) mogla prikazati ovako:

1. faza (1918 -1920.): Gospodarstvo u poslijeratnim uvjetima (tj. do Rapallskog ugovora).
2. faza (od približno 1921. do približno 1925. god.): Depresija (= oštriji problemi u gospodarskoj aktivnosti)
3. faza (od približno 1925. do približno 1930.): Od oživljavanja do krize
4. faza (od približno 1931. do približno 1935.): Od krize do oživljavanja
5. faza (od približno 1935. do približno 1939.): Recesija (= blaži problemi u gospodarskoj aktivnosti)
6. faza (1939 -1943.): Gospodarstvo uoči rata i (nakon što Italija objavljuje rat Velikoj Britaniji i Francuskoj 10. 6. 1940.) u ratnim uvjetima.

Pri tome su u određenim intervalima kod nekih gospodarskih grana kao što su - npr. - industrija likera, građevinarstvo, promet..., vidljivi također elementi poleta.¹⁶ Buduća proučavanja socio-ekonomike Zadra između prvog i drugog svjetskog rata potvrdit će, izmijeniti ili dopuniti tu šesterodiobu.

Dakle, do daljnega gornja periodizacija ima karakter hipoteze. Da bi se ta hipoteza provjerila potrebno bi bilo pronaći podatke o bruto domaćem proizvodu po stanovniku (per capita) za Zadar u doba talijanske vladavine. Poželjno bi bilo podatke o BDP-u p. c. (odnosno neke druge pokazatelje

¹⁵ O socijalnom i gospodarskom stanju na zadarskim otocima i u zadarskom kopnenom zaleđu vidjeti: Faričić, 2012, str. 259 - 268. i Plenča, 1982, 1983, 1988.

¹⁶ Autori ovog preglednog rada napisali su 2000. god. monografiju "Gospodarstvo Zadra i Sjeverne Dalmacije između I. i II. svjetskog rata". U međuvremenu je objavljeno više kvalitetnih knjiga i članaka o Zadru u doba talijanske vladavine (Arbutina, 2007; Coen 2002 a, 2002 b; Scotti, 2002; Batović, 2004, 2009; Begonja, 2007.) .Zbog toga bilo je svrhovito da se autori ponovno vrate temi tzv. "Rapallskog Zadra", tj. nekim aspektima gospodarskih kretanja u Zadru između 1918. i 1943. god. koristeći odgovarajuća mjesta iz radova objavljenih poslije 2000. god.

putem kojih se mjeri stupanj ekonomske razvijenosti grada i regije, kao što je npr. malotrgovinski promet p. c.) pronaći za različite godine,¹⁷ npr. za 1921. tj. za prvu cjelovitu godinu u kojoj je Zadar na temelju Rapalskog ugovora bio u sastavu Italije, za 1928. god. kao godinu uoči Velike krize i za 1938. kao posljednju mirnodopsku godinu uoči Drugog svjetskog rata.

Podatke o BDP-u p. c. (za Zadar) trebalo bi usporediti s prosjekom p. c. Kraljevine Italije odnosno s prosjekom p. c. Kraljevine SHS (1921, 1928.) i Kraljevine Jugoslavije (1938.).

Također bi bilo zanimljivo usporediti stupanj ekonomske razvijenosti (kroz BDP p. c. i/ili srodne pokazatelje)¹⁸ za gradove Zadar, Šibenik i Split, i to uoči Prvog svjetskog rata (1913. god.), te u odabranim godinama između dva svjetska rata - 1921, 1928, 1938. (Eventualno i za Anconu, Pulu i Rijeku.)

Vjerojatno bi za traženje naznačenih podataka svrhovitije bilo angažirati mjerodavne institucije nego pojedince.

Reference:

Arbutina, Dražen (2007.), Glavna obilježja urbanističkog razvoja Zadra 1918. - 1941, Narodni muzej Zadar

Batović, Ante (2004.), Međunarodno-pravni položaj Zadra i odnosi s Italijom od 1918. do 1947., *Zadarska smotra*, Zadar, br. 1 - 4.

Batović, Ante (2009.), Zadar na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1946. godine, u: *Zadar i okolica od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata*, Zavod za povijesne znanosti HAZU Zadar; Sveučilište u Zadru

Begonja, Zlatko (2009.), Zadar u sporazumima tijekom prve polovice XX. stoljeća (1915. - 1947.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 49.

Bralić, Ante (2010.), Proizvodnja maraskina između dva svjetska rata, u: *Višnja maraska - bogatstvo Zadra i njegove regije*, Sveučilište u Zadru; Maraska d.d. Zadar; Zavod za povijesne znanosti HAZU Zadar

Cantalupi, P. (1923.), *Per l'avvenire di Zara*, Roma

Coen, G. (2002 a), *Caffe e osterie della vecchia Dalmazia*, Societa Dalmata di Storia Patria Roma

¹⁷ Razumije se, bilo bi najbolje pronaći cjelovite vremenske serije 1920 - 1941. god.

¹⁸ Utvrditi stupanj ekonomske razvijenosti regije odnosno grada nije jednostavan zadatak. Središnji je problem izbor pokazatelja, a različiti autori odnosno institucije plediraju za različite pokazatelje ili sustave pokazatelja. "Bilo bi idealno, kad bi se mogla obuhvatiti jednim jedinim pokazateljem ukupnost elemenata relevantnih za razvoj jednog područja", - pišu na jednom mjestu R. Lang i D. Gorupić i nastavljaju: "Stvarnost gospodarskog razvoja odražava se u mnoštvu različitih pokazatelja. Upotrebom velikog broja različitih pokazatelja ne bi se mogla utvrditi uzročna povezanost niti upoznati opća tendencija. Treba stoga birati među njima". (R. Lang i D. Gorupić, 1956, str. 564.) Iako se reprezentativnim makro-agregatnim veličinama (kao što su bruto domaći proizvod, društveni bruto proizvod i narodni dohodak) pronalaze mnoge slabije strane u ulozi sintetičkog pokazatelja dostignutog gospodarskog razvitka, ipak ostaje činjenica da su oni u krajnjoj liniji najbolji pokazatelji. U konačnici bi bilo svrhovito istaći kako se u nizu pokazatelja najprirodnije javljaju (ili pojedinačno ili u kombinacijama):

a) socijalno-ekonomska struktura stanovništva; b) makroagregatne veličine: bruto domaći proizvod, ali i druge; c) pokazatelji stupnja razvijenosti infrastrukture; d) pokazatelji o veličini i strukturi potrošnje, odnosno o životnom standardu. (Opširniji uvid u problematiku pokazatelja gospodarske razvijenosti nije predmet ovog članka, pa stoga upućujemo npr. na Družića, 2001, str. 145. i dalje; na Sirotkovića, 1996, str. 106 - 130; na Goodstein-a, 2003, str. 82 - 83; itd.)

- Coen, Gaston (2002 b), *Zara che fu, Unione italiana Fiume* - Università popolare di Trieste
- Družić, Gordan (2001.), *Kriza hrvatskoga gospodarstva i ekonomska politika*, Golden Marketing Zagreb
- Faričić, Josip, (2012.), *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Školska knjiga Zagreb i Sveučilište u Zadru
- Goodstein, Eban S., (2003.), *Ekonomika i okoliš*, MATE Zagreb
- Jadranski (=pseudonim Lucijana Marčića) (1933.), *Zadar i okolica, Jadranska straža* Split
- Jurić, Boris i Jurić, Boris (2000.), *Gospodarstvo Zadra i Sjeverne Dalmacije između I. i II. svjetskog rata* (tiskano uz potporu Upravnog odjela za odgoj, kulturu i šport Poglavarstva grada Zadra), Zadar
- Kos, Lucijan (1962.), *Zadar i njegov "porto franco" između dva rata*, u: *Pomorski zbornik*, druga knjiga, Institut HAZU Zadar
- Kos, Lucijan (1984.), *Prometne veze Zadra s Italijom i Jugoslavijom između dva rata*, u: *Zadar i zadarsko područje - Zbornik radova*, sv. 1, Narodni muzej Zadar
- Lang, R. i Gorupić, D. (1956.), *Neka pitanja analize stepena i mogućnosti regionalnog gospodarskog razvoja*, *Ekonomski pregled*, Zagreb, br. 8 - 9.
- Mirković, Mijo (1958.), *Izbor iz ekonomskih radova*, druga knjiga, Naprijed Zagreb
- Mirković, Mijo (1968.), *Ekonomska historija Jugoslavije*, Informator Zagreb
- Oblak Marijan (2009.), *Povijest Zadarske nadbiskupije*, u: *Zadar i okolica od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata*, Zavod za povijesne znanosti HAZU Zadar; Sveučilište u Zadru
- Pasarić, Branko (1996.), *Zadar - grad na granici*, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru - Razdio filozofije, psihologije, sociologije i pedagogije*, sv. 35 (12)
- Plenča, Dušan (1982.), *Sjeverno-dalmatinska Zagora i Ravni kotari između dva svjetska rata (1921 - 1941) - prvi dio*, *Zadarska revija*, Zadar, br. 5 - 6.
- Plenča, Dušan (1983.), *Sjeverno-dalmatinska Zagora i Ravni kotari između dva svjetska rata (1918 - 1941) - drugi dio*, *Zadarska revija*, Zadar, br. 1.
- Plenča, Dušan (1988.), *Benkovački kotar između dva svjetska rata*, u *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik, sv. 2, Benkovac
- Peričić, Šime (1973.), *Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918 - 1923. god.*, *Radovi Instituta HAZU Zadar*
- Peričić, Šime (1999.), *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, Zagreb - Zadar, HAZU
- Predovan, Nade (1993.), *Studija o supstituciji Novigradskog mora akumulacijom rijeke Zrmanje*, *Zadarska smotra*, Zadar, br. 4 - 5.

Rubić, Ivo (1961.), Zadar - Split - Dubrovnik, *Geografski horizont* Zagreb, br. 1 - 2.

Rubić, Ivo (1964.), Neki problemi geografije Zadra, u: *Zbornik ZADAR*, Matica hrvatska Zagreb

Samuelson, Paul A. - Nordhaus, William D (2007.), *Ekonomija*, 18. izdanje, MATE Zagreb

Schonfeld, Enrico (1938.), *Movimento della popolazione nella Provincia di Zara*, Casa Ed. E. de Schonfeld Zara

Scotti, Neva (2002.), Talijanska okupacija i aneksija Zadra i zadarskog područja od 1918. do 1943. god., *Zadarska smotra*, Zadar, br. 1 - 3.

Sirotković, Jakov (1996.), *Hrvatsko gospodarstvo*, HAZU Zagreb

Travirka, Antun (urednik) (1994.), *Spomen-knjiga "Povijest javne rasvjete i elektrifikacije grada Zadra"*, Elektra Zadar

Uranija, Valentin (1982.), *Slobodi za dar*, Narodni list Zadar

Wildauer, F. (1924.), I problemi economici di Zara dopo il Trattato di Rapallo, *Quaderno mensile*, Venezia, III/9.